

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING ADABIY-NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Kenjayeva Muxayyo Abdumurodovna

*Yangi asr universiteti Maktab va maktabgacha ta'lim kafedrasida
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Boboqulova Nafosat Qaxorovna

*Angor tumanidagi 3-sonli ixtisoslashtirilgan maktabning
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining yosh avlod bilan ishlash metodikasi va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, boshlang'ich sinf o'quvchilar o'qishning "pastdan tepaga" modeli–matnini tushunishi hamda kognitivizm nazariyasi to'qrisida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: kitobxonlik madaniyati, adiblar asari, matn ma'nosi, "pastdan tepaga" modeli–matni, kognitivizm nazariyasi.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНО-РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: В статье методическая работа с подрастающими поколениями и развитием культуры чтения в современных начальных школах, модельно-текстовое понимание чтения «снизу вверх» учащихся младших классов, теория когнитивизма.

Ключевые слова: культура чтения, литературное произведение, смысл текста, модель-текст «снизу вверх», теория когнитивизма.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF LITERARY AND SPEECH COMPETENCES OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract: The article discusses the methodology of working with the young generation and the development of reading culture of future elementary school teachers, the "bottom-up" reading model-text understanding of elementary school students, and the theory of cognitivism.

Key words. reading culture, literary work, text meaning, "bottom-up" model-text, theory of cognitivism.

Ma'lumki, ma'naviy hayotimizni yanada rivojlantirish maqsadida keyingi paytda bir qancha muhim hujjatlar, jumladan, kitobxonlik madaniyatini oshirish, madaniyat

va san'at sohasini takomillashtirish, hududlarda ulug' san'atkorlarimiz nomi bilan ataladigan ijodiy maktab va markazlar tashkil etish to'g'risidagi qaror va farmoyishlar ham qabul qilindi. Jumladan, Toshkent shahrida Adiblar xiyoboni bunyod etilayotgani, u yerda adabiyotimizning buyuk namoyandalariga bag'ishlab yodgorlik majmualari o'rnatilayotgani, shuningdek, Namangan viloyatida ulkan ma'rifatparvar Ibrat domla, Jizzax shahrida atoqli ijodkorlar Hamid Olimjon, Zulfiya va Sharof Rashidov, Xorazm viloyatida otashnafas hofiz Komiljon Otaniyozov, Nukus shahrida O'zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri Ibroyim Yusupov, Farg'ona, Qashqadaryo va Andijon viloyatlarida Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf xotiralarini abadiylashtirish ishlari olib borilayotganini qayd etish lozim. Qolaversa, yosh shoir va adiblar, aktyor, rassom va qo'shiqchilar, jurnalistlarning iste'dodini yuzaga chiqarish, ularga e'tibor ko'rsatish borasida ham qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu kabi ko'plab chora va tadbirlarni amalga oshirilayotganining yagona sababi shundaki, adabiyot va san'atga, madaniyatga e'tibor – bu avvalo xalqimizga e'tibor, kelajagimizga e'tibor ekanini, buyuk shoirimiz Cho'lpon aytganidek, adabiyot, madaniyat yashasa, millat yashashi mumkinligi qayta-qayta yodimizga kelaveradi.

Darhaqiqat, adabiyot va madaniyatni rivojlantirishga qaratilayotgan bunday sa'y-harakatlar bugungi kunda o'z samarasini berayotganiga ko'zni quvontiradi. Zero, bunday targ'ibot va tashviqot ishlari ta'lim sohasida ham sezilarli darajada o'z natijasini ko'rsatmoqda. Yoshlarning kitobga bo'lgan qiziqishlari buyuk mutafakkirlarimiz ijodiga bo'lgan hurmat va e'tibor tuyg'ularini shakllantirib kelmoqda. Jumladan, bu kabi sa'y-harakatlar bo'lajak o'qituvchilar uchun ham unib-o'sib kelayotgan yosh avlod bilan ishlashda katta mas'uliyat ekanligini bilgan holda astoydil intilayotganlari o'z samarasini ko'rsatib kelmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarning adabiy-nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning asosiy sababi shundaki, ularning bilim va salohiyatlari qanchalik yuqori saviyada bo'lsa, o'qituvchilarning ham fikrlay olish darajasi yuqori darajada aks etadi.

O'quvchilarga zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerakligini unutmasligimiz lozim. Bu esa o'z navbatida bo'lajak o'qituvchilarning har jabhada faol bo'lib, o'z ustida tinmay ishlashi kerakligini anglatadi. O'zbek adabiyoti ta'limida mazmuniy uzviylikni ta'minlashda tabiiyki, o'quv-uslubiy adabiyotlar, darsliklar sifatini yaxshilash, adabiyot fanidan beriladigan bilimlarning bosqichlararo uzluksizligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, o'qituvchilarning yosh xususiyatini ham hisobga olish zarur. Ushbu masalaning samarali yechimlari — adabiyot fanlarini integratsiyalash va uzviylikka yordam beradigan o'qitish turlarini aniqlashda ham aks etadi. Davlat ta'lim standartida o'qituvchi badiiy asarni to'liq o'qishi ko'nikmasini shakllantirishni alohida qayd etilgan. Bunda o'qituvchilarga o'qituvchilar o'qishi uchun tavsiya qilingan mualliflar va asarlar ro'yxati beriladi. O'qituvchi tavsiya qilingan ro'yxatdagi adiblar

va asarlarni o'quvchilarining qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda o'zi tanlaydi. Bunda o'quv yili davomida o'tilgan asarlar soni muhim rol o'ynamaydi, tanlangan asarlar to'liq o'qiladi va badiiy matn atroflicha tahlil qilinadi.

An'anaviy qarashlar tarafdorlari bo'lgan olimlar mutolaaning "pastdan tepaga" yoki tilga asoslangan modelini ishlab chiqqanlar. Ushbu model mutolaa jarayonini kichik ko'nikmalar yig'indisi sifatiga qarashga asoslangan bo'lib, unga ko'ra o'quvchi matn bilan ishlashda harflardan (tovushlardan) so'zlar, so'zlardan gaplar, gaplardan abzatslar yasash orqali matndagi ma'noni chiqarishga harakat qiladi. Matn ma'nosi undagi alohida olingan kichkina elementlar (tovushlar, harflar, so'zlar, gaplar) ma'nolarining avtomatik yig'indisidan iboratdir va matnni tushunish uchun har bir element ma'nosini tushunish yetarli hisoblanadi. Tushunish jarayonida grafik simvollarni og'zaki nutqqa aylantirish muhim ahamiyat kasb etadi, ya'ni o'quvchi harflar yordamida ifodalangan matnlarni talaffuz qilishi va eshtishi kerak. Malaka oshgani sari bu jarayon avtomatlashadi: o'quvchi matnni ovoz chiqarib o'qimasa ham—ichida o'qiydi va tushunadi. O'qishning "pastdan tepaga" (inglizcha "bottom-up") modeli—matnni tushunishda uning eng kichik elementlaridan (bo'laklaridan) kattaroq elementlariga harakat qilish orqali ma'no chiqarish.

Matn

Gaplar

Jumlalar

So'zlar

Harflar

O'qishning "pastdan-tepaga" modeli

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni o'qishga o'rgatish aynan —pastdan-tepaga modeliga asoslanib tashkil qilingan: o'quvchilarga har bir harfni tanish, uni talaffuz qilish va yozish o'rgatiladi, so'ng shu harf ishtirok etgan bo'g'inlar, so'zlar, gaplar va kichik matnlarni o'qishga o'rgatiladi, bunda o'quvchilardan ovoz chiqarib o'qish so'raladi.

Umumta'lim maktablarining 1-sinfi uchun "Alifbe" darsligida o'qishning "pastdan-tepaga" modeli shu bilan birga, mutolaa jarayonining an'anaviy qarashlaridagi zaif nuqta —bu o'qish jarayonida o'quvchi shaxsiyatining, uning dunyoqarashi, undagi mavjud bilimlar majmui rolini hisobga olmaslikdir. An'anaviy qarashlarning bu zaif jihatiga javob o'laroq kognitiv qarashlar yuzaga keldi.

Kognitivizm (inglizcha *cognitivism*, lotincha —*cognoscere* —bilmok so'zidan) — psixologiya va pedagogikadagi yetakchi nazariyalardan biri. Ushbu nazariya tarafdorlar fikricha, inson miyasi —qora quti va o'rganish jarayonini samarali tashkil qilish uchun uning uchida qanday jarayonlar sodir bo'lishini tushunish kerak. Bilim— bu —sxemalar yig'indisi va bu sxemalar yangi ma'lumotni

qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi: insonda uning sxemasiga mos tushadigan ma'lumotni qabul qilish va o'zlashtirish jarayoni samaraliroq kechadi, yangi ma'lumotlarning o'rganuvchi tomonidan qayta ishlanishi esa o'z navbatida sxemalarni u yoki bu darajada o'zgartiradi. Kognitivizm nazariyasi asoschilari: Marriner Merrill (*Marriner Merrill*), Charlz Reygelyut (*Charles Reigeluth*), Robert Geyn (*Robert Gagné*), Jerom Bruner (*Jerome Bruner*) va boshqalar. An'anaviy qarashlardan farqli o'laroq, kognitiv qarashlar tarafdorlarining fikriga ko'ra, mutolaa – bu faol jarayon va bu jarayonning markazida matn emas, o'quvchi turadi. Matnni tushunish o'quvchida mavjud sxemalarga tayanadi va bu sxemalar matnni tushunish uchun yetarli asos bo'lib xizmat qilmasa, tushunish jarayoni ro'y bermaydi.

Kognitiv qarashlar tarafdorlari bo'lgan olimlar mutolaaning **“tepadan-pastga”** yoki bilimga asoslangan modelini ishlab chiqqanlar. Ushbu modelga ko'ra, matn bilan ishlashni —psixolingvistik topishmoq o'yini sifatida tushunish mumkin, ya'ni mutolaa jarayonida o'quvchi o'zida mavjud bilimlarni ishga solib, matndan anglashiladigan ma'noni oldindan bashorat qiladi (gipotezalar – taxminlar yaratadi) hamda matnning sintaktik, semantik va fonologik belgilari asosida bu bashoratlarni tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Bu jarayonda matnni o'qishdan maqsad muhim rol o'ynaydi va matnni tushunishga ta'sir qiladi. O'qishning **“tepadan pastga”** (inglizcha *“top-down”*) modeli – matnni tushunishda o'quvchi matndan anglashiladigan ma'noni oldindan — bashorat qilishi va mutolaa jarayonida bu bashoratlarni tasdiqlashi yoki inkor qilishidan iborat.

IV sinf o'quvchilari matnni ifodali o'qiy olishlari asarda ishtirok etuvchi shaxslar haqida hikoya qilib berish uchun material to'plash, ularning xatti-harakatlarini baholash, ularga nisbatan o'z munosabatini ifodalay olish, adabiy qahramon haqida ixcham hikoya tuzish ko'nikma va malakalariga ega bo'lish lozim. Boshlang'ich sinflarda ko'proq xalq og'zaki ijodiga oid poetik janrlar: ertak, maqol, topishmoqlardan foydalaniladi. Mavzu doirasiga ko'ra esa ularda mehnat, baxt, Vatan, oila, inson ma'naviyatidagi ezgu va yomon xususiyatlar tarzida yoritilgan. Demak, boshlang'ich sinflardayoq bolalarning badiiy-estetik didi hamda kitobxonlik madaniyatining shakllanishini kuzatishimiz mumkin.

O'qish darsida hikoyaning rejasini tuzish uchun quyidagi xotiranoma juda foydali hisoblanadi.

1. Hikoyani o'qi.
2. Uni qismlarga ajrat.
3. Har bir qismdagi asosiy masalalarni top.
4. Har bir qismga sarlavhalar qo'y.
5. Qismlarning sarlavhalaridan reja tuz.

O'quv topshiriqlarining har xil turlaridan foydalanish o'quvchilarni ishga ijodiy yondashishga va nazariy bilimlarni amalda qo'llashga yordam beradi. O'yinlarni psixologik-pedagogik tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish bosqichlari o'qituvchining o'yinni tashkil qilish va o'tkazishga metodik tayyorgarligi:

- kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshi, o'ziga xos psixologik va tipologik xususiyatlarini o'rganish o'yinning maqsadi, vazifasi va mazmuniga xos rejalashtirish;

- o'quvchilarning hayotiy tajribalari, xohish-istaklari, qiziqishlari va iste'dodlarini inobatga olgan holda o'yinni rejalashtirish;

- texnik vositalardan, turli ko'rgazmali qurollardan foydalangan holda o'yinlarni ko'rsatish va tushuntirish;

- o'yin jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi;

- o'tkazilayotgan o'yinning o'quvchilarni Vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi samaradorligini pedagogic tahlil qilishdan iboratdir.

O'zbek xalq o'yinlarini tanlashga qo'yiladigan talablar quyidagilarni hosil qiladi:

-o'yinlar mazmunining hayotiyliigi va haqqoniyliigi;

-mazmuni bo'yicha mosliigi;

-sujetning soddaligi, qiziqarliligi va hissiyotlilikliigi;

-o'yinda faol bo'lish, sezgirlik, ijodkorlikni, o'tkir zehn va kuzatuvchanlikni va shu bilan bir qatorda diqqat e'tiborlilikni talab qilish alohida ahamiyatga egadir.

Darhaqiqat, boshalang'ich sinf o'qituvchilarning pedagogik mahoratlarini to'la namoyon etish uchun turli metodlardan unumli foydalanishlari kichik yoshdagi bolalarning o'zlashtirish darajalarini yanada samarali bo'lishiga sabab bo'ladi. Chunki "Yoshlikda olgan bilim, toshga o'yilgan naqsh kabidir" deb bejizga aytilmagan. Bugungi kunda yosh avlodning iste'dodi va iqtidorini to'la namoyon etishda, dastlab pedagogik faoliyatlari jarayonida ular bilan do'stona munosabat o'rnatish orqali ham katta natijalarga erishishga olib keladi. O'quvchilarning kitobga mehr qo'yishlari ham o'qituvchining bilim salohiyatini belgilab beradi. Shunday ekan zamonaviy o'qituvchidan bilim, iste'dod, qobiliyat va tafakkurini o'z ish faoliyatlarida o'quv-tarbiya jarayonlarining insonparvarlashuviga, ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda yondashishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevralda "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF – 5349-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 20.02.2018-y. 06/18/ 5349/0792-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentyabrdagi “Professional ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF – 5812-sonli Farmoni. Qonun hujjatlari milliy bazasi.
3. Abdullayeva Q. Nutq o‘stirish. Boshlang‘ich sinf uchun qo‘llanma. – T.: O‘qituvchi, 1980. – 118 bet.
4. Mavlonova K. Ona tili fanini adabiyot fani bilan badiiy matn otqali integratsiyalab o‘qish metodikasini takomillashtirish. T. 2019. – 112 bet.
5. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o‘qitish metodikasi: an’anaviylikdan zamonaviylikka. Toshkent – 2020. 160 bet.
6. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. T: Yangi asr avlodi. 2010. 157 bet.
7. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. T. 2018. 351 bet.